

The complexity of the negotiation process between Warsaw and Chigirin, in particular in the context of developing the concept of Cossack Ukraine's return as a federation entity to the Commonwealth of the Commonwealth, and the discussion of this among its political elite are highlighted. The results of the September talks and the nature of the Hadiach Treaty were analyzed. The influence on the process of realization of its conditions of political consciousness of the Polish and Lithuanian nobility has been determined separately.

Keywords: political elite, Ricz Pospolita, discussions, «Ukrainian problem», Cossack Ukraine, Hadiach Treaty.

Отримано: 14.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.185-197
УДК 94(477)«1648-1676»:81'373.21

Віталій Степанков

ДЕРЖАВНА ІДЕЯ ТА СПРОБИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЮ ЕЛІТОЮ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676)

Степанков Віталій. Державна ідея та спроби її реалізації політичною елітою в роки Національної революції (1648–1676). У статті з'ясовано суть державної ідеї, засади якої полягали у визволенні «Руського (українського) народу», правовому обґрунтуванні незалежності утвореної держави («Руського князівства») й включення до неї усіх етноукраїнських земель. Проаналізовано причини невдачі її реалізації за гетьманату Б. Хмельницького, внаслідок чого вона не перетворилася в альфу й омегу діяльності молодшої політичної еліти, котра інтенсивно формувалася у добу революції. Встановлено, що тільки угруповання «самостійників», попри тимчасові прояви відступництва у 1659–1665 рр., залишалося вірним її основним принципам. У другій половині 60-х – першій половині 70-х рр., коли його очолював П. Дорошенко, він та київський митрополит Й. Тукальський збагатили зміст державної ідеї положенням про необхідність утворення «Руського патріархату» з центром у Києві. Доведено, що у перехідний період до здобуття незалежності його представники розглядали можливість прийняти протекції польського короля, царя чи султана у формі «опіки» (своєрідного «патронату»), а не підданства на підставі взаємообумовленого договору. На відміну від них, формується впливове угруповання еліти (переважно лівоберезної), яке відходить від підтримки ідеї незалежності, задовольняючись отриманням автономії у складі Речі Посполитої/Корони Польської чи Московії. Запорозька старшина продовжувала залишатися у полоні програми здобуття станової автономії для Війська Запорозького.

Ключові слова: державна ідея, революція, еліта, старшина, незалежність, автономія.

Степанков Віталій. Государственная идея и попытки ее реализации политической элитой в годы Национальной революции (1648-1676). В статье выяснена сущность государственной идеи, принципы которой состояли в освобождении «русского (украинского) народа», правовом обосновании независимости образованного государства («Русского княжества») и включения в него всех этноукраинских земель. Проанализированы причины неудачи ее реализации во время гетманата Б. Хмельницкого, вследствие чего она не превратилась в альфу и омегу деятельности молодой политической элиты, которая интенсивно формировалась в эпоху революции. Установлено, что только группировка «самостийников», несмотря на временные проявления отступничества в 1659-1665 гг., оставалась преданной ее главным принципам. Во второй половине 60-х – первой половине 70-х гг., когда ее возглавлял П. Дорошенко, он и киевский митрополит

И. Тукальский обогатили содержание государственной идеи положением о необходимости учреждения «Русского патриархата» с центром в Киеве. Доказано, что в переходный период к достижению независимости ее представители рассматривали возможность принятия протекции польского короля, царя или султана в форме «опеки» (своеобразного «патроната»), а не подданства на основании взаимобуловленнoгo договора. В отличие от них, формируется влиятельная группировка элиты (преимущественно левобережной), которая удаляется от поддержки идеи независимости, удовлетворяясь получением автономии в составе Речи Посполитой/Короны Польской или Московии. Запорожская старшина продолжала оставаться в плену программы достижения сословной автономии для Войска Запорожского.

Ключевые слова: *государственная идея, революция, элита, старшина, независимость, автономия.*

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що вона не ставала предметом спеціального дослідження. Науковці торкалися висвітлення лише або окремих її аспектів, або в ті чи інші періоди революційних подій. Реконструкція цілісної картини дозволить глибше збагнути політичну свідомість еліти, її позитивні і негативні сторони.

Упродовж ХІХ – першої половини 30-х рр. ХХ ст. започатковується вивчення становлення державної ідеї та намагань старшини реалізувати її (М. Грушевський, І. Крип'якевич, Р. Липинський, М. Костомаров й інші вчені). Радянські історики (за винятком М. Брайтчевського, І. Крип'якевича й Ф. Шевченка) у кращому випадку обходили цю проблематику мовчанкою, а в гіршому – змушені були трактувати у світлі концепції «возз'єднання» України з Росією. Дослідники діаспори (Д. Дорошенко, З. Когут, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Ф. Сисин й ін.) звернули увагу на відмінності у поглядах старшин на зміст державної ідеї та форми її реалізації. Сучасна вітчизняна історіографія (В. Брехуненко, В. Газін, В. Горобець, Я. Дашкевич, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, Т. Чухліб, В. Шевчук, Б. Щербак, Н. Яковенко та ін.) зробила чимало для висвітлення деяких сюжетів проблеми, яка в цілому продовжує залишатися не до кінця з'ясованою. Нами також було зроблено спробу відповіді на запитання: чому Б. Хмельницький не проголосив незалежності України?¹

Мета дослідження полягає у створенні цілісного образу формування української державної ідеї та спроб її реалізації в роки Національної революції ХVІІ ст.

Зі становленням еліти у період революційних потрясінь відбувалося й творення її політичної свідомості. Під нею розуміють «... політичні інтереси, знання, ідеї, погляди, уявлення, переконання, цінності, оцінки, орієнтації, почуття, настрої, традиції тощо»². В даному випадку йдеться переважно про нижчий рівень – буденний, який виникає «... стихійно, безпосередньо з повсякденної практики й відображає політичні явища і процеси поверхово, не проникаючи у їх суть»³. Однак обмежувати нею свідомість еліти було б хибним

кроком. Адже у переговорах з іноземними посольствами, дипломатичних інструкціях, проектах договорів, універсалах і листах її представники формулювали й обґрунтовували свої погляди, мету діяльності, права на існування незалежної «України», що промовляло про зародження політичної свідомості вищого рівня. Варто прислухатися й до наступного застереження Я. Дашкевича: «... XVII ст. – це не XX ст., і ми повинні робити висновки, тим більше якогось принципового характеру, не лише з письмових заяв, а також з самих подій»⁴.

Упродовж літа-осені 1648 р. повсталі маси домагалися «відмежування Русі від Корони» й створення «козацької РП-тої»⁵. Саме такі погляди й настрої знайшли відображення у розробленій Б. Хмельницьким державній ідеї (грудень 1648 – травень 1649 рр.). Її засади полягали у наступному: визволення «руського народу» й правове обґрунтування незалежності утвореної держави («Руського князівства»); включення до її складу всіх етноукраїнських земель; самостійна Русь-спадкоємиця княжої Русі⁶. Поділяємо висловлену в історіографії думку, що «сформування державної ідеї відіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Однак на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди – конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань в колі еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, націленість претендентів на булаву на пошуки військово-політичної допомоги ззовні»⁷.

Перебороти їх не вдалося, а відтак вона залишилася не реалізованою. З'ясування причин невдачі вимагає спеціального дослідження. Я. Дашкевич, намагаючись їх збагнути, окреслив кілька питань, на які дослідники не спромоглися відповісти і до нині. «І тут ми підходимо до найбільшої загадки Хмельниччини, – зауважував він, – яку, відверто кажучи, ледве чи вдасться колись розв'язати.

Чому Україна не була проголошена державою, державою де-юре?

Чому гетьман не прокламував незалежність де-юре, маючи в руках усі потрібні важелі...», не проголосив «себе руським князем»?⁸. Не претендуючи на істину, висловимо кілька міркувань. По-перше, до 1648 р. інтелектуали не розробили концепту самостійного політичного життя Русі. Тільки у працях П. Могили, релігійно-культурного діяча Т. Євлевича й анонімного автора висловлювалася ідея можливості її незалежності⁹. Тому у старшин Війська Запорозького не сформувалося уявлення про неї як окремішню від Речі Посполитої «Вітчизну»¹⁰. По-друге, низький рівень політично-правових знань обумовив нерозуміння Б. Хмельницьким і старшиною необхідності офіційного проголошення незалежності утвореної держави. Певний час вони розглядали її лише автономною територією, що перебувала у складі Речі

Посполитої під управлінням Війська Запорозького¹¹. По-третє, корпоративний характер володаря «українських земель» («Війська Запорозького») передбачав домінування власне станових козацьких, а не національних інтересів. В силу чого утвердження суверенної влади «руського» володаря (гетьмана, князя, господаря) не висувалося на порядок денний. І в свідомості чи не більшості метаеліти продовжувало існувати переконання щодо необхідності пошуку справедливого монарха-протектора¹². По-четверте, відсутність актів проголошення держави, її володаря й столиці обумовила сприйняття елітами сусідніх країн української революції переважно як внутрішньополітичного конфлікту річпосполитської влади з козацтвом, себто громадянською війною, що вдало використовувалося польською дипломатією¹³.

Як наслідок, державна ідея не перетворилася в альфу й омегу діяльності всієї метаеліти. Лише угруповання «самостійників», попри тимчасові прояви відступництва у 1659-1665 рр., залишалося вірним її основним принципам (у різновиді протекції як «опіки»). Решта угруповань відмовлялися від них, замінюючи досягнення суб'єкта федеративної Речі Посполитої, статусом політичної автономії чи навіть козацького автономізму. Спробуємо з'ясувати сутність цих процесів. Хоча Зборівське фіаско спонукало старшину зняти здобуття незалежності з порядку денного як першочергове завдання, все ж не має підстав стверджувати, що вся вона відмовилася від неї¹⁴. Угруповання «самостійників» продовжувало виношувати плани реалізації цієї ідеї. Так, Б. Хмельницький прагнув «абсолютно і незалежно від жодного монарха панувати ...». Домагався від короля і сейму проголосити «... руський народ таким же вільним» як це вчинив іспанський король відносно голландців десять років тому¹⁵. У травні 1656 р. повідоми посланцю короля про готовність замиритися з Короною Польською за умови, якщо «... поляки проголосять усіх русинів вільними, нехай з ними як з приятелями і сусідами, а не як з підданими поведуться, нехай відречуться від всіляких претензій, які пани польські собі придумують, бо мир і поляк не можуть разом уживатися у Русі»¹⁶. У відносинах з Москвою поведився цілком самостійно: «... дію так, як я цього бажаю»¹⁷. Не випадково деякі польські шляхтичі порівнювали його з В. Оранським¹⁸. Француз П. Шевальє констатував «наміри козаків зовсім позбутися залежності від Речі Посполитої та створити окрему державу...»¹⁹.

Після його смерті «самостійники» продовжували його курс. Як зазначав обозний коронний А. Потоцький у «Записці» королю (осінь 1659 р.), «Правда, у них є спільна думка, аби не бути ні під в.кор.м-ті, ані під царем ...»²⁰. Особливо послідовно домагалося незалежності угруповання П. Дорошенка, що хотіло «... народ руський окремою Руською країною вчинити, удільною і незалежною», скинувши «панування РП-тої ...»²¹. Разом з київським митрополитом Й. Тукальським і найближчими соратниками він збагатив зміст державної ідеї важливим положенням про необхідність утворення «Руського

Патріархату» з центром у Києві²². На відміну від правобережної метаеліти, лівобережна, починаючи з кінця 50-х рр., у більшості відходить від підтримки ідеї незалежності, повертаючись на позиції автономізму. Запорозька ж старшина, відіграючи з осені 1657 р. самостійну роль, до кінця революції так і не спромоглася вийти за межі станового автономізму.

В реаліях, що склалися після Зборова, гетьман і старшини на чільне місце висувають програму домагатися протекції котрогось із монархів, що було вимушеним, але слушним кроком у складній міжнародній обстановці²³. У її досягненні визначальну роль відігравала не стільки політична доцільність, скільки релігійно-ментальні уявлення еліти. Йдеться, по-перше, про сприйняття розроблених львівськими братчиками й православними ієрархами Київської митрополії ідеологом щодо «релігійної, етнічної та історичної єдності» «Великої» і «Малої» Русі; царя – як «покровителя православного світу»; приналежності Романових до давньокиївської династії Рюриковичів; єдиної родини «українців-малоросів як молодших, а росіян – великоросів як старших братів» тощо²⁴. Образно кажучи, як біблійний Ісав продав «своє первородство» Якову за «чечевичну юшку», так за обставин утисків православної Церкви її духовні проводирі за отримувани «царські милостині» зрікалися етнічної самоідентичності, державно-політичної руської спадщини й християнського «первородства» Русі. По-друге, спустошливі напади татар й інколи турків (протягом XV – першої половини XVII ст. демографічні втрати українців сягали 2,5 млн. осіб, з яких «... через Чорне море було перевезено близько 2 млн. невільників, тобто більше, ніж у ті часи втратила Африка внаслідок трансатлантичної торгівлі»²⁵) викарбували у населення ментальний образ ісламського світу як демонічного Зла. Якщо перший чинник сприятливо впливав на обрання метаелітою московської протекції, то другий негативно – турецької.

І все ж першим з володарів сусідніх держав, до якого Б. Хмельницький звернувся з проханням про прийняття Війська Запорозького під протекцію (вересень 1648 р.), виявився султан Мегмед IV. Хоча гетьман засвідчував готовність виплачувати данину й передати Порті Кам'янець-Подільський, Стамбул проігнорував пропозицію Чигирин²⁶. У наступні роки переговори продовжувалися й завершилися згодою султана (кінець 1650 р.) прийняти «Україну» під протекцію на вигідних для неї умовах, але старшина відмовилася від присяги²⁷. Через таку ж її позицію зазнали невдачі гетьмана домогтися протекції у 1651-1655 рр.²⁸. Звертають увагу на себе зусилля метаеліти уникнути розуміння протекції як підданства, вбачаючи у ній своєрідний «патронат» чи «опіку» «... на підставі взаємообумовленого договору між монархом-патроном і військом-слугою»²⁹. Після смерті Б. Хмельницького экс-гетьман І. Виговський, Ю. Хмельницький та С. Опара не відкидали можливості прийняття протекції султана. Врешті-решт у кінці 1670 р. П. Дорошенко і старшини присягнули Мегмеду IV.

Іншим вектором пошуку монарха-протектора з осені 1649 р. стає цар, у відношеннях з яким до березня 1654 р. метаеліта також обстоювала поняття «протекції», як «опіки»³⁰. Брутальні спроби Москви інкорпорувати «Україну» (готувала «рабське ярмо») й запровадити у ній воєводське правління спонукали українську сторону розірвати у вересні 1658 р. договір з нею³¹. З приходом до влади Ю. Хмельницького її правобережна частина, розчарувавшись в «українській політиці» Варшави, засвідчила готовність повернутися під протекцію царя на умовах «Жердевських статей», які були відхилені. Наступні безуспішні спроби домогтися від царя протекції у формі «опіки» робив П. Дорошенко у кінці 1668 – початку 1669 рр. та у липні–листопаді 1673 р.³²

Серед старшини у середині 50-х рр. формується угруповання, схильне до пошуку політичного компромісу з Річчю Посполитою на умовах визнання за «Україною» статусу суб'єкта федерації, яке перші кроки у цьому напрямі зробило весною 1657 р.³³ Ідея створення Великого князівства Руського з'явилася десь у кінці 1657 р. з ініціативи Ю. Немирича (одного з найосвіченіших українських магнатів), який у липні 1657 р. перейшов на службу до Б. Хмельницького. Саме він, а не І. Виговський, переконував старшин «бути такими як голландці чи швейцарці» й «... вести переговори з Річчю Посполитою не про підданство, а про укладення союзу»³⁴. Проте І. Виговський не наважувався на цей крок до вересня 1658 р.³⁵ Все ж не без впливу Ю. Немирича й угруповання «самостійників» змінив свою позицію³⁶. Відзначимо кілька важливих аспектів укладеного Гадяцького договору. Так, концепт створення Руського князівства був лише окреслений; відновлення чинності польської моделі владних структур означало ліквідацію української; козацтво отримало підтвердження традиційних вольностей і привілеїв («як люди рицарські»), але не урівнювалося зі шляхтою; посполиті і нерестрові козаки перетворювалися у підданих шляхти, котра поверталася до маєтків³⁷.

Намагаючись поліпшити його зміст, старшинська рада у березні 1659 р. ухвалила «Перелік пунктів і покірних прохань ...», які передбачали приєднання до Руського князівства Волинського, Руського і Подільського воєводств; суттєве розширення прерогатив гетьмана й утвердження принципу успадкування булави за представниками родини Виговських³⁸. Однак еліті не вистачало духу ні відстояти найважливіші статті договору, ні домогтися прийняття доповнень до нього. Основна причина її поступливості полягала у знехтуванні національно-державними інтересами. І першим це зробив І. Виговський, котрий спочатку погодився на поступки у розв'язанні проблеми скасування унії, а 1 травня переконав старшинську раду прийняти вимоги короля щодо перегляду статей договору³⁹. А найвпливовіші особи з посольства (35 осіб у супроводі 465 осіб свити), яке 20 квітня з'явилося до Варшави, проміняли їх на «виборення власних вигід»: грошей, нобілітацію, отримання маєтків тощо⁴⁰. Тому не випадково більшість еліти відмовилася визнавати чинність ратифікованого договору⁴¹ й усунула І. Виговського від влади, обравши гетьманом

Ю. Хмельницького. Хоча за умовами Чуднівського договору вона відмовилася від ідеї існування Великого князівства Руського і первісного варіанту Гадацької угоди⁴², все ж у подальшому поверталася до тих чи інших її аспектів. Зокрема, П. Дорошенко упродовж 1668-1671 рр. клопотався щодо відновлення Великого князівства Руського, в якому б політична гегемонія належала не шляхті, а ВЗ⁴³.

На різних етапах революції представники метаеліти *volens-nolens* змушені були задовольнятися політичною автономією. Вперше її ідея була реалізована укладенням Зборівського договору. Укладаючи Чуднівський договір, гетьман і старшини надіялися, що Варшава визнає за «Україною» статус політичної автономії, про що промовляла «Інструкція» послан на сейм від 5 травня 1661 р. Надзвичайно важливим був пункт про необхідність присяги з боку Яна Казимира і Речі Посполитої дотримуватися умов укладеного договору, бо в разі її порушення «народ руський» звільнявся б від обов'язку «підданства» королю. Проте головніші зі запропонованих статей були відхилені⁴⁴. Інакше склалися обставини реалізації старшиною і значним військовим товариством ідеї автономії у складі Московії. Цей статус «Україна» вперше отримала з її ініціативи, коли А. Трубецкой накинув їм умови Переяславського договору 1659 р.⁴⁵ «Московські статті» 1 листопада 1665 р. звели її нанівець. Проте, враховуючи масштаби повстання 1668 р. і настрої еліти, Москва погодилася на відновлення політичної автономії, передбаченої Глухівськими статтями (березень 1669 р.) і підтвердженій Конопотським договором 1672 р.

Запорозька старшина обстоювала лише станovo-корпоративні інтереси козацької (переважно січової) спільноти, не переймаючись проблемами державотворення, з кінця 50-х рр. перетворилася на потужний деструктивний чинник⁴⁶. Саме вона в листопаді 1657 р. започаткувала лиховісне співробітництво «запорозької демократії з московською бюрократією», за допомогою якої прагнула поновити втрачену роль політичного лідера⁴⁷. Як справедливо зауважував В. Брехуненко, «Іван Брюховецький, Петро Суховій, Михайло Ханенко, Іван Сірко та їм подібні з'являлися на Запорожжі, щоб потім псувати кров кожному з гетьманів та заради гетьманської булави кидати Україну в черговий вир братовбивчої війни і торгувати інтересами Гетьманщини у стосунках з Московією, Річчю Посполитою, Кримом»⁴⁸. Прикладом такої політичної недолугості слугує укладений М. Ханенком 2 вересня 1670 р. Острозький договір⁴⁹. Частина запорозьких старшин дотримувалася алгоритму поведінки, сформульованого І. Сірком: «... де буде потужніша сила, там і я буду»⁵⁰.

Органічною складовою державної ідеї було досягнення соборності українських земель у складі створюваної держави. У переговорах з володарями чужоземних держав обстоював право Війська Запорозького на володіння всіма руськими землями, що перебували у складі Корони Польської. З метою його реалізації восени 1655 р. вчинив другий Західний похід, домовившись з Карлом X (уклавши відповідну угоду), що західноукраїнські землі («з тієї сто-

рони Львова») «назавжди» відійдуть у його володіння⁵¹. Під час переговорів із Швецією і Трансільванією (друга половина 1656 – перша половина 1657 рр.) метаеліта добивалися визнання їхніми володарями легітимності входження до складу «України» усіх земель, розташованих до р. Вісли, де «проживали руські люди благочестиві і церкви були»⁵². Саме з цієї метою П. Дорошенко провів Підгаєцьку кампанію 1667 р. а тому, укладаючи договір 1669 р. з султаном, добився включення до його змісту статті щодо відновлення «князівства удільного» «аж до Ярослава, як здавна було надано»⁵³. Якщо вірити інформації Я. Єрлича, у першій половині 1664 р. І. Виговський мав наміри, прийнявши протекцію султана, стати «удільним володарем» не тільки «України», а всієї «Русі»⁵⁴.

В історіографії уже порушувалося питання щодо існування / неіснування у Б. Хмельницького намірів включення до складу «України» руських земель ВКЛ. В. Горобець, М. Грушевський, С. Плохій й Т. Таїрова-Яковлева стверджують про їх наявність, З. Когут і Ф. Сисин – заперечують⁵⁵. Вважаємо: гетьман справді хотів включити їх до складу держави, але не всі, а тільки південні й південно-східні⁵⁶.

Отже, державна ідея передбачала створення самостійної держави, до складу якої б увійшли усі етноукраїнські землі. Проте, наштовхнувшись на потужну протидію з боку Речі Посполитої, Московії й Криму, більшість еліти (за винятком угруповання державників-самостійників) відмовляється від її реалізації, задовольняючись отриманням політичної автономії у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств.

Примітки:

¹ Степанков В.В. Чому Б. Хмельницький не проголосив незалежність «України»? : спроба відповіді // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Зб. за підсумками звіг. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 17. У 3-х т. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 1. С. 52-53.

² Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. 3-те вид. стереот. Київ, 2005. С. 480.

³ Там само. С. 483.

⁴ Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини. Дискусія // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других «Берестейських читань», Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. Львів, 1996. С. 14.

⁵ Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. Спр. 1062. Арк. 276; Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. Спр. 142. Арк. 543, 545, 680; БМЧ. ВР. Спр. 143. Арк. 27, 163; Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (Зб. ст.). Київ, 1998. С. 307-310; Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały / Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. Wrocław; Warszawa, 1989. Т. I (1648-1660). S.9; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ, 1999. С. 30-33, 54-57; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ, 2009.

С. 244-245; Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2003. Вип. 3. С. 400-412.

⁶ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). Ф. 357. Спр. 155/181. Арк. 270; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 2. С. 117-121, 152-158; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. д-р іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Ю. Мицик. Київ, 1912. Т. 1. С. 196-204; Брехуненко В. Східна брама Європи. Київ, 2014. С. 75-76. 90-91; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 3. С. 124-129, 142-155; Його ж. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Ч. 2. С. 1493-1494; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 48-54; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... Київ, 2009. С. 246-249.

⁷ Смолій В., Степанков В. Українська революція XVII ст.: вектори концептуалізації дослідницького поля // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. Київ, 2018. С. 281.

⁸ Дашкевич Я. Переяслав – 1654: ще три настирливі питання // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006. С. 116-118; Його ж. Марево Переяслава над Україною // Його ж. Постаті... С. 122-123.

⁹ Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. Київ, 1997. С. 106-119; Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.: У 2 кн. Київ, 2007. Кн. 1. С. 110-126.

¹⁰ Брехуненко В. Передмова // Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Київ, 2016. С. 14-17; Когут Зенон Е. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «Отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. Київ, 2008. С. 228-231; Таирова-Яковлева Т. Г. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Białystok, 2012. S. 197-200; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Киев, 2017. С. 17-20.

¹¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648 – 1657. Київ, 1998. С. 64.

¹² АГАД. Ф. 354. Від VI. Спр. 36 і 37/1. Арк. 458; Воссоєдинение... Т. 3. С. 460; Дашкевич Я. Переяслав – 1654... С. 117; Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011. С. 64.

¹³ БПАН (Краків). ВР. Спр. 1070. Арк. 729-729зв.

¹⁴ Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997. С. 54.

¹⁵ БМЧ. ВР. Спр. 146. Арк. 242; Rudawski J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. Petersburg, 1855. Т. II. С. 101; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659. Київ, 2013. С. 163.

¹⁶ Rudawski J. Historia Polska... Т. II. С. 102.

¹⁷ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. Москва, 2007. С. 361.

¹⁸ Pisma polityczne... Т. 1. S. 133-134.

¹⁹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Київ: «Томіріс», 1993. С. 133.

²⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). Киев, 1898. Т. 3. С. 387.

²¹ Бібліотека Варшавського університету (далі – ББУ). ВР. Спр. 1957. Арк. 51 зв.; Kluczycy F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Kraków, 1880. Т. 1. Cz. 1 S. 643.

- ²² АГАД. Ф. 4. Спр. 25. Арк. 143 зв., 197 зв., 198 зв.
- ²³ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ, 1994. С. 189.
- ²⁴ Воссоєдинение... Т. 1. С. 27-28, 46-48, 67-68, 81; Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах. Київ, 2002. Спецвипуск 2. С. 12-14, 41-45, 72-83; Затилюк Я. В. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. 2011. № 5. С. 30-31; Його ж. Давньоруська історія на службі у київських ієрархів середини – другої половини XVII ст. Політична риторика та статус митрополії // Укр. іст. журн. 2012. № 6. С. 49-50; Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. С. 86; Плохій С. Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 351-369; Його ж. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015. С. 361-362; Сас П. Витоки українського націотворення. Київ, 2010. С. 184-189.
- ²⁵ Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Його ж. «... учи незложними устами сказати правду». Історична есеїстика (1989–2008). Київ, 2011. С. 612; Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. С. 77.
- ²⁶ Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 211; Степанков В. В. Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 12. С. 102-103; Його ж. Кам'янець-Подільський у середині XVII ст. (1648-1652 рр.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник. наук. пр. за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції. 14-15 травня 2005 року. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 32; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. 2001. № 3. С. 92-93.
- ²⁷ Воссоєдинение... Т. 3. С. 65, 80; Документи об Освободительной войне украинского народа, 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 375-376, 565; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. 9. Ч. 1. С. 135-138; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2004. Вип. 4. С. 228-229; Флоря Б. Богдан Хмельницький... С. 95-96.
- ²⁸ АГАД. Ф. 3. Відділ козацький (картон 42). № 60. Арк. 2; БПАН (Краків). ВР. Спр. 2254. Арк. 376; Львівська національна наукова бібліотека (далі – ЛННБ). ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 628, 635-636; Michałowski J. Op. cit. S. 666; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом... С. 230-231; Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ, 2016. С. 248, 279-281; Флоря Б. Богдан Хмельницький... С. 98-103.
- ²⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ликвідація Гетьманщини 1760-1830. Київ, 1996. С. 61; Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Mazerà e il suo tempo: storia, cultura, società. Alessandria, 2004. S. 20-23.
- ³⁰ Воссоєдинение Украины с Россией. Т. 3. С. 459-477.
- ³¹ Україна: антологія пам'яток державотворення X – XX ст.: У 10 т. Київ, 2008. Т. 3. С. 257-263.
- ³² Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1872. Т. VII. С. 113-116; Акты.. СПб., 1875. Т. VIII. С. 58, 62; Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ, 2001. Т. 3. Кн. 2. С. 13-14; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С.

232, 242, 459-479; Эйнгорн В. Дипломатические отношения московского правительства с Правобережной Малой Россией в 1673 г.: Вырезка их «Журнала Министерства Народного Просвещения». С. 131-148; Его же. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899. С. 917-945; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 178-186; Смолій В. А., Степанков В. С. Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку – восени 1673 р. та їх наслідки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 20. С. 141-155.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1363-1364; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів... С. 203-204.

³⁴ Kubała L. Wojny duński i pokóli Oliwski (1657-1660). Lwów, 1921. S. 481; Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1984. T. LXXV. Z. 1. S. 32.

³⁵ АГАД, Ф. 3. Відділ козацький Картон 42. № 63. Арк. 2-3; Ф. 4. Спр. 33. Арк. 74-79зв; ПКК. Т. III. С. 266-272, 280-305; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів... С. 216-228; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ, 1998. С. 251-254.

³⁶ Kubała L. Wojny duński... S. 445.

³⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ, 2004. С. 39-46.

³⁸ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. Львів, 1991. Т. 222. С. 340-350.

³⁹ ПКК. Т. III. С. 348-354; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. X. С.354; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів... С. 261-262; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa, 2008. S. 206-210; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1996. S. 162.

⁴⁰ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Його ж. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ, 2006. С. 222; ПКК. Т. III. С. 416-418; Volumina legum. Petersburg, 1860. T.IV. S. 302-305; Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. С. 115-127.

⁴¹ ПКК. Т. III. С. 374; Kroll P. Unia Hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1650 roku // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008). Warszawa, 2008. S. 451-452; Tegoż. Od ugody Hadziackiej... S. 285-286.

⁴² Універсали українських гетьманів... С. 127-129; Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року. С. 171-172; Kroll P. Od ugody Hadziackiej... S. 383-386.

⁴³ ВВУ. ВР. Спр. 1957. Арк. 71; БМЧ. ВР. Спр. 166. Арк. 336; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 236; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ, 2008. С. 24-56; Його ж. Спроба відновлення положень Гадяцької угоди 1658 року за гетьманування Петра Дорошенка // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди. Львів, 2009. С. 57-77.

⁴⁴ Mironowicz A. Instrukcja poslam kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // Granice i Pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. Białystok, 1999. T. 1. S.90-94; Ochmann S. Sejmy lat 1661-1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. Wrocław, 1997. S. 121-122.

⁴⁵ Універсали українських гетьманів... С. 115-122; Яковлев А. «Статті Богдана

Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. Київ, 1928. С. 179-194.

⁴⁶ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 164-167, 178-179; 209-214; Васильчук Г. М. Запорозька Січ – приклад тягlostі державотворення чи «хвороби недержавності» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVI: Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності. С.33-35; Степанков В. С. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648-1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ – Запоріжжя, 1997. С. 6-10.

⁴⁷ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшаваю, 1654–1665. Київ, 2001. С. 186-187; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. X. С. 116-118.

⁴⁸ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 211.

⁴⁹ БМЧ. ВР. Спр. 2099. Арк. 554-557; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С.307-309; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... С. 261-264.

⁵⁰ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznajomego autora. Poznań, 1859. T. III. S. 5.

⁵¹ Portofolio królowej Marii Ludwiki. Poznań, 1844. T. I. S. 267, 270-271.

⁵² Акты ... СПб., 1861. Т. III. С. 557; Архив Юго-Западной России. Киев, 1908. Т. VI. Ч. 3. С. 202-206, 294, 297; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 1307-1312, 1328-1331; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... С. 91-92; Kubala J. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów, 1917. S. 129-145.

⁵³ Державний архів Гданська. Спр. 300. 53. 105. Арк. 253.

⁵⁴ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa, 1853. T. II. S. 89.

⁵⁵ Горобець В. М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). Київ, 1998. С. 10-11, 24; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшаваю, 1654–1665. Київ, 2001. С. 152-166; Його ж. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 97; Його ж. Зірки та терени козацької революції. Історія звият і поразок. Харків, 2017. С. 378; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 929-930, 1112-1113; Загилюк Я. В. «Спадкомці», «власники» та «охоронці»... С. 32; Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. 2011. № 3. С. 56; Плохій С. Походження слов'янських націй... С. 264-266, 354-363; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. 1995. № 4. С. 69; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация... С. 185-189, 281-282.

⁵⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 2. Спр. 15357-15561. Арк. 207-208; Горобець В. «Волимо царя східного...» ... С. 101-102; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. 2. С. 1212-1213.

Stepanov Vitaliy. State idea and attempts of its implementation during the National Revolution (1648-1676). The article clarifies the essence of the state idea that was based on the liberation of the «Russian (Ukrainian) people», the legal justification for the independence of the constituted state («Russian principality») and the inclusion in it of all ethno-Ukrainian lands. The reasons for the failure of its implementation under B. Khmelnitsky's Hetmanate are analyzed, as a result of which it did not become the alpha and the omega of the activities of the young political elite, which intensively formed during the revolution. It was found that only the grouping of «Samostiunuky», despite the temporary manifestations of apostasy in 1659-1665, remained true to its basic principles. In the second half of the 60s - the first half of the 70s, when it was headed by P. Doroshenko, he and the Kiev Metropolitan J. Tukalsky enriched the content of the state

idea by stipulating the need to establish «The Russian Patriarchate» centered in Kiev. For a long period before independence, his representatives considered accepting the protections of a Polish king, tsar, or sultan in the form of a «guardianship» (a kind of «patronage») rather than a treaty based on a mutually agreed treaty. In contrast, an influential grouping of the elite (mainly the Left Bank Ukraine) is formed, which abdicates from the idea of independence, being content with gaining autonomy within The Polish-Lithuanian Commonwealth / Crown of Poland or Muscovy. Zaporozhian aldermen continued to be held captive by the program of gaining autonomy for the Zaporozhian host.

Keywords: state idea, revolution, elite, aldermen, independence, autonomy.

Отримано: 07.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.197-216
УДК 94 (477):327 (470:438) «1654/1667»

Володимир Газін

ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ЩОДО УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В 1654-1667 рр.

Газін Володимир. Політика Кримського ханства щодо України та її вплив на розвиток московсько-польського військово-політичного протистояння в 1654-1667 рр. У статті здійснено дослідження впливу Кримського ханства на розвиток московсько-польського протистояння в 1654–1667 рр., в епіцентрі якого опинилася Україна та проаналізовано характер та еволюцію тогочасної політики Бахчисарая стосовно Української держави.

Зазначається, що як союзник Речі Посполитої, Крим був безпосередньо зацікавлений в результатах московсько-польського протистояння. У Варшаві змушені були узгоджувати з Бахчисараям як військові акції, так і дипломатичні кроки. Водночас ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі, так і Московії, створювала ґрунт для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу.

Проаналізовано чинники, які врешті призвели до досягнення «порозуміння» між Московією та Варшавою, що вилилося в укладення Андрусівської угоди 1667 р. на основі поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою. У цьому сенсі поряд з досягненням воєнного паритету, коли жодна зі сторін не була спроможна вирішити долю протистояння на свою користь шляхом досягнення остаточної перемоги над супротивником (провал військової кампанії Яна Казімежа у Лівобережній Україні в 1663–1664 рр. та відповідно невдала спроба Москви встановити контроль над Правобережжям, скориставшись антипольським повстанням в 1664–1665 рр.), важливу роль відіграло розуміння спільної загрози з боку Криму, за яким стояла Османська імперія, що диктувало необхідність створення московсько-польського військово-політичного союзу (глибока стурбованість зусиллями Криму щодо встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким); переконання, що лише спільними зусиллями Москва і Варшава зможуть приборкати непокірну козацьку Україну з її прагненнями державного суверенітету,